

تحلیلی جامعه‌شناختی بر نقش خانواده در میزان برخورداری از سرمایه اجتماعی

وحید قاسمی (نویسنده اصلی)

مهری کاظمی

چکیده

خانواده به عنوان مهم‌ترین نهاد اجتماعی، همواره توجه بسیاری از اندیشمندان و جامعه‌شناسان را به خود جلب کرده است. به جهت اهمیت و گستردگی نقش خانواده، بسیاری از تحلیل‌گران و نظریه پردازان سرمایه اجتماعی، خانواده را به عنوان یک منبع مهم تولید یا فرسایش سرمایه اجتماعی ذکر کرده‌اند.

این پژوهش با هدف تعیین چگونگی تأثیر خانواده بر سرمایه اجتماعی صورت گرفته است. به منظور دستیابی به این هدف از بین عوامل و متغیرهای گوناگونی که در خانواده بر سرمایه اجتماعی تأثیر گذار است، متغیرهای خانواده دموکراتیک، خانواده استبدادی، سرمایه انسانی خانواده‌ها و میزان وقت صرف شده برای فرزندان به عنوان متغیرهای مستقل انتخاب شده است. مبنای نظری متغیرها و پارامترهای این پژوهش، بر مبنای نظریات پاتنام، کلمن، ویتتر، فوکویاما و بوردیو تدوین شده است.

روش تحقیق در این پژوهش پیمایش و ابزار گردآوری داده‌ها، پرسش‌نامه دارای قابلیت اعتماد و اعتبار است. جامعه آماری پژوهش، دانش‌آموزان دبیرستان‌های نواحی پنج‌گانه شهر اصفهان در سال ۱۳۸۷ می‌باشد. حجم نمونه ۳۸۴ نفر است که با استفاده از فرمول کوکران و با روش خوشه‌ای چندمرحله‌ای به دست آمده است. روش اصلی در تحلیل داده‌ها، رگرسیون و مدل‌سازی معادله ساختاری است.

نتایج نشان می‌دهد بین حجم سرمایه انسانی، نوع خانواده و میزان وقت صرف شده والدین برای فرزندان رابطه معناداری وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: خانواده، سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، آگاهی، اعتماد و مشارکت.

طرح مسأله

اهمیت و جایگاه خانواده در نظام اجتماعی و ارتباط متقابل این نهاد با بسیاری از مسائل و دغدغه‌هایی که محور بحث جامعه‌شناسان و تحلیل‌گران اجتماعی است، موجب گردیده است که همواره خانواده، به عنوان یک منبع مهم و عنصر کلیدی در مباحث و پژوهش‌های گوناگون مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. سرمایه اجتماعی نیز به عنوان عاملی که تضمین‌کننده حیات اجتماعی مردم یک جامعه است، در ارتباط با عملکرد و روابطی که در خانواده حاکم می‌باشد قرار می‌گیرد.

مفهوم سرمایه اجتماعی پاسخ‌گوی سؤالاتی است که چگونه می‌توان افراد را وادار کرد تا در جهت رسیدن به منافع خود، منافع جمعی را در نظر گیرند و یا اینکه منابع در دسترس خود را در اختیار سایر افراد گروه قرار دهند. خانواده، که همواره نقش مهمی در جامعه پذیری و انتقال ارزش‌های جامعه ایفا می‌کند می‌تواند با ابزار، قابلیت‌ها و روابطی که در آن حاکم است، در جهت حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی عمل کند، مضاف بر اینکه، جامعه ما در دهه‌های اخیر فراز و نشیب‌های زیادی را پشت سر گذاشته است و بسیاری از مؤسسات و سازمان‌ها در رقابت با خانواده، سعی دارند بسیاری از وظایف و کارکردهای خانواده را برعهده گیرند. ولی با این وجود خانواده هنوز به عنوان مهم‌ترین عامل جامعه‌پذیری و عمده‌ترین نظامی که وظیفه حفظ و انتقال نظام ارزشی را برعهده دارد شناخته می‌شود.

در دیدگاه مهم‌ترین نظریه پردازان سرمایه اجتماعی همچون بوردیو، کلمن، پاتنام و فوکویاما، یکی از مهم‌ترین منابع تولید‌کننده سرمایه اجتماعی، خانواده می‌باشد (ویتسر، ۲۰۰۰)^۱. خانواده به عنوان اولین و عمده‌ترین عامل هنجارپذیری با تمام مسائل و مشکلات اجتماعی از جمله فرسایش سرمایه اجتماعی ارتباط دارد، انواع خانواده، همچون خانواده‌های استبدادی و دموکراتیک، سرمایه انسانی موجود در خانواده و میزان ارتباط والدین با فرزندان، می‌تواند در تقویت و رشد سرمایه اجتماعی مؤثر باشد، همان‌طور که سهل‌انگاری خانواده در جامعه‌پذیری نسل جوان و اطاعت از نظام ارزش‌ها موجب ضعف و کاهش سرمایه اجتماعی می‌گردد.

بروز مسائل اجتماعی از جمله طلاق و روند افزایشی آن، نشانی از افت میزان سرمایه اجتماعی در سطح جامعه است. به عنوان مثال، طلاق در کشور، از ۵۰۹ طلاق در هر میلیون نفر در سال ۱۳۷۱ به ۶۳۰ نفر در سال ۱۳۷۵ و سرانجام به ۹۳۸ طلاق در سال ۱۳۸۰ رسیده است (علاقیند، ۱۳۸۴). در حالی که به اعتراف کارشناسان و صاحب نظران حوزه‌های مختلف برنامه‌ریزی، سرمایه اجتماعی و ضعف آن مهم‌ترین دغدغه و مشکل اساسی در جهت دستیابی به اهداف طراحی شده توسط سازمان‌های مسئول جامعه است. نتایج پیمایش وزارت ارشاد در سال ۱۳۸۰ نشان می‌دهد که میزان آگاهی مردم و چگونگی دستیابی آن‌ها به حقوق مدنی‌شان بسیار ضعیف است؛ همچنین نتیجه این پیمایش از ضعف نگرش مثبت شهروندان با یک‌دیگر حکایت دارد که از ارکان اصلی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود؛ چنانچه از نظر مردم، میزان صداقت، امانت‌داری، تلاش و وفاداری در بین شهروندان در سطح بسیار نازلی قرار دارد (به نقل از ملا حسنی، ۱۳۸۱). سرمایه اجتماعی ثروتی است که در جوامع انسانی وجود دارد اما حفظ و تولید آن نیاز به تحقق شرایطی دارد که یکی از مهم‌ترین شرایطی که در این فرآیند ما را یاری می‌رساند، خانواده می‌باشد. خانواده به عنوان مهم‌ترین عامل جامعه‌پذیری می‌تواند، هنجارهای اعتماد، عمل جمعی، منافع جمعی، کنش‌های متقابل و... را در افراد درونی ساخته، و در ابعاد ساختاری و ابعاد شناختی به حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی یاری رساند.

اگر راه حل بنیادی برای اجرای موفق بسیاری از برنامه‌ریزی‌های مؤسسات مختلف جامعه، فراهم آوردن حجم گسترده‌ای از سرمایه اجتماعی است؛ پس نقش خانواده در این جریان به عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی چیست؟ و چگونه می‌تواند رسالت خود را در این امر مهم به انجام برساند؟

براین اساس، در پژوهش حاضر به بررسی نقش خانواده بر سرمایه اجتماعی خواهیم پرداخت، تا دریابیم چگونه خانواده می‌تواند در تقویت و فرسایش سرمایه اجتماعی تأثیر گذار باشد؛ پدیده‌ای که در سطح فردی، فراهم آوردن، کالای شخصی است و در سطح وسیع‌تر همچون کالایی عمومی است که تمامی اعضای جامعه می‌توانند از آن بهره‌مند شوند. امید است نتایج این پژوهش، ما را در رسیدن به این مهم یاری رساند.

اهمیت و ضرورت تحقیق

خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، لذا همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط، باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی برپایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد (اصل دهم قانون اساسی).

با این وجود بحث خانواده و نقش آن در حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی مورد بی توجهی و بی‌مهری پژوهشگران سرمایه اجتماعی واقع شده است و یا حتی اگر خانواده را به عنوان یک متغیر در پژوهش خود وارد کرده باشند، آن را به عنوان یک متغیر جانبی در نظر گرفته و نقش محوری و اصلی برای خانواده قایل نشده‌اند. در حالی که خانواده می‌تواند، با برگزیدن الگوهای همچون عام‌گرایی به جای خاص‌گرایی و درونی کردن آن نزد فرزندان تحت پرورش خود و همچنین ایجاد یک محیط دموکراتیک با روابط باز و افقی قدرت در خانواده، نقش مهمی در بازتولید سرمایه اجتماعی و در نتیجه ایجاد یک جامعه مدنی و مردم‌سالار ایفاء نماید.

پاتنام^۱ در پاسخ به چرایی اختلاف رشد مناطق شمال و جنوب ایتالیا، به مفهوم سرمایه اجتماعی اشاره می‌کند. جیمز کلمن^۲ نیز سرمایه اجتماعی را منبع و ذخیره سودمندی می‌داند که هزینه‌های معاملاتی را کاهش می‌دهد و موجب تسهیل کنش‌های کنش‌گران اجتماعی می‌شود. بنابراین با طرح مفهوم سرمایه اجتماعی، دیدگاه رفتار شناسانه اقتصادی که روش‌هایی چون، سرمایه‌گذاری و وارد کردن تکنولوژی را از شروط اصلی دست‌یابی به رشد و توسعه اقتصادی می‌داند زیر سؤال می‌رود؛ و حرکت جامعه به سوی توسعه را می‌بایست در تقویت نهادها و ساختارهای اجتماعی جستجو کرد که کنش‌های اقتصادی را تسهیل نموده و هزینه‌های معاملاتی را کاهش دهد؛ و با غنی‌سازی سازی کنش‌های افراد موجبات حرکت جامعه را به سوی توسعه پایدار فراهم می‌سازد. عدم توجه به چگونگی روابط اجتماعی و سرمایه اجتماعی، موفقیت طرح‌های اقتصادی را با مانعی بزرگ روبرو می‌سازد؛ زیرا اعتماد شهروندان به نهادهایی که عهده دار نظم بخشی، قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری در جامعه هستند، از ملزومات و شروط اصلی تحقق اهداف و دست‌یابی به توسعه پایدار است.

۱- Putnam

۲- Coleman

یکی دیگر از ضرورت‌های این تحقیق رابطه سرمایه اجتماعی با مشکلات اجتماعی است که در حوزه خانواده مطرح است. فوکویاما یکی از راه‌های اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی را استفاده از آمارهای انحرافات اجتماعی از قبیل طلاق، مصرف مواد مخدر، آمار طرح دعاوی در محاکم و سایر مشکلات اجتماعی می‌داند. بر اساس این دیدگاه وجود مشکلات اجتماعی نشانه‌ای از نبود سرمایه اجتماعی است. افزایش طلاق، سست شدن روابط خانوادگی، ناسازگاری و تضاد خانوادگی و ... با مسئله کمبود سرمایه اجتماعی رابطه‌ای متقابل دارد. افزایش چنان مشکلاتی در جامعه، کم شدن روابط و مناسبات اجتماعی را به دنبال دارد که ذخیره سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند. وجود سرمایه اجتماعی در خانواده موجب می‌گردد، خانواده بتواند از سایر سرمایه‌ها و توان‌مندی‌های خود در جهت ایفای نقش و بازیگری مطلوب در صحنه اجتماعی برخوردار گردد و رسالتی که دین و سایر نهادهای جامعه به عهده او گذاشته است به نحو مطلوب به انجام رساند.

بنابراین اهمیت و ارزش پژوهش حاضر در این است که، با رویکردی جامعه‌شناختی، نقش و تأثیر خانواده را در جهت جلوگیری از استهلاک سرمایه اجتماعی و تقویت آن مورد بررسی قرار داده تا بتوانیم راه رسیدن به اهداف کلان در سطح جامعه را، از جمله، توسعه پایدار و جامعه مردم سالار، هموار ساخته و بر بسیاری از بحران‌های اجتماعی فایق آییم.

فرضیات پژوهش

- ۱) بین سرمایه انسانی و میزان سرمایه اجتماعی خانواده رابطه وجود دارد.
  - ۲) بین نوع روابط خانواده با میزان سرمایه اجتماعی خانواده رابطه وجود دارد.
- دو نوع خانواده مورد پژوهش در فرضیات تحقیق عبارتند از:
- الف) بین میزان روابط دموکراتیک در خانواده و میزان سرمایه اجتماعی رابطه وجود دارد.
  - ب) بین میزان روابط استبدادی در خانواده و میزان سرمایه اجتماعی رابطه وجود دارد.
  - ۳) هرچه بر مقدار زمانی که والدین صرف فرزندان خود می‌کنند افزوده شود، بر میزان سرمایه اجتماعی نیز افزوده خواهد شد.

پیشینه پژوهش

امروزه مبحث سرمایه اجتماعی و ارتباط آن با متغیرهای مختلف زندگی، دست‌مایه فکری و زمینه مطالعات تجربی بسیاری از محققان علوم اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و حتی پزشکی است. در این پژوهش سعی می‌شود برای روشن‌گری و وضوح بیشتر موضوع، به چندی از تحقیقات انجام شده در داخل و خارج از کشور که با موضوع پژوهش تا حدی در ارتباط است پرداخته شود.

ملاحظاتی نیز در تحقیق خود به این نتیجه می‌رسد که جروبحث والدین، موجب کاهش میزان سرمایه اجتماعی فرزندان و عدم جروبحث بین آنان سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد. فرزندان که والدین آن‌ها زیاد جروبحث می‌کنند در مقابل فرزندان که والدین آن‌ها کمتر جروبحث می‌کنند روابط اجتماعی کمتری دارند (۱۳۸۱).

یکی از نتایج به دست آمده در «طرح ملی پیمایشی ارزش‌ها و نگرش‌های اجتماعی مردم ایران» نشان می‌دهد که مردم به خانواده خود اعتماد بسیاری دارند و تنها ۱/۸٪ درصد افراد به خانواده خود اعتماد نداشتند. این نشان می‌دهد روابط اجتماعی درون‌گروهی در حد بالایی در ایران وجود دارد. ۴۹٪ به اقوام و خویشان و ۴۴٪ به دوستان خود اعتماد دارند (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰).

بر طبق یافته‌های شارع‌پور، فرسایش شدیدی در سرمایه اجتماعی موجود برای جوانان، هم در درون خانواده و هم در بیرون از آن روی داده است. در خانواده رشد سرمایه انسانی بسیار زیاد شده ولی سرمایه اجتماعی که شاخص برجسته آن حضور بزرگسالان در خانه و میزان گفت و گو در مورد موضوعات اجتماعی، علمی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی بین والدین و فرزندان است، کاهش یافته است. در جامعه، میزان فرسایش سرمایه اجتماعی بیشتر بوده است. غیبت پدر در خانواده و محیط همسایگی در طول روز و اخیراً غیبت مادر از خانواده و ورود به بازار کار موجب کاهش مشارکت والدین در سازمان‌های محلی نظیر انجمن اولیاء و مربیان و... بوده است (۱۳۸۰).

جیمز کلمن (۱۹۸۷) رابطه بین انواع متفاوت خانواده را از نظر انتظارات متفاوت والدین، حضور والدین و تعداد فرزندان را با احتمال ترک تحصیل مورد مطالعه قرار داده است. وی به این نتیجه می‌رسد: فقدان سرمایه اجتماعی در خانواده مانع از آن می‌شود که کودکان بتوانند از سرمایه انسانی والدین خود استفاده کنند و همچنین موجب افزایش نرخ ترک تحصیل در میان فرزندان آن‌ها می‌شود. تعدد خواهر و

برادرهای خانواده موجب می شود فرزندان از توجه کمتری از ناحیه پدر و مادر خود برخوردار شوند و این به نوبه خود دستاوردهای تحصیلی ضعیف تری را به دنبال دارد. کلمن با بررسی خود به این نتیجه می رسد که سرمایه اجتماعی در خانواده، منبعی برای تحصیل فرزندان خانواده است؛ همان طور که سرمایه های مالی و انسانی چنین هستند (۱۳۸۴: ۷۸-۷۷).

کی هان کیم (۲۰۰۴) در یک مطالعه پیمایشی، برخی از زمینه های خانواده را (سرمایه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی) بر ادامه تحصیل از دوره راهنمایی تا مقطع تحصیلات تکمیلی مورد مطالعه قرار داده است. نتایج این تحقیق نشان می دهد که با بالا رفتن سطوح تحصیلی، نقش سرمایه اجتماعی خانواده ها نیز افزایش می یابد. چنانچه از مقطع ابتدایی تا راهنمایی تا دبیرستان دانشگاه: سرمایه اجتماعی آن ها از ۱۳/۸-۱۵/۸-۲۷/۷-۳۶/۹-۵۳/۴ افزایش یافته است^۱ (کیم، ۲۰۰۴: ۳۴۹-۳۳۴).

میشل و باسرت در یک مطالعه پیمایشی به اندازه گیری ابعاد سرمایه اجتماعی در اجتماعات فقیر نیکاراگوئه پرداخته اند. نتایج این تحقیق نشان می دهد که بعد ساختاری سرمایه اجتماعی تا حد زیادی با ویژگی های کمی و کیفی مشارکت افراد در فعالیت های سازمانی همبستگی دارد؛ چنانچه تراکم عضویت بالاتر با فعالیت های بیشتر سازمانی، عملکرد دموکراتیک، همکاری بین گروهی و انواع مختلف ناهمگونی سازمانی همراه بوده است. در این تحقیق ارتباط بین سرمایه اجتماعی با رفتارهای بهداشتی مورد اندازه گیری قرار گرفته است: اعتماد اجتماعی بالاتر با میزان کمتر واکنش سبب و اعتماد سازمانی بیشتر با میزان بالاتری از واکنش سبب همراه بوده است^۲ (میشل و باسرت، ۲۰۰۷: ۶۱-۵۲).

با توجه به بررسی تحقیقات انجام شده در داخل و خارج از کشور در می یابیم که، ناگفته ها و ابهامات زیادی درباره سرمایه اجتماعی وجود دارد. چند لایه بودن، شیوه های مختلف اندازه گیری و ارتباط تنگاتنگ آن با بسیاری از متغیرها، چه اجتماعی و چه غیر اجتماعی، موجب شده است که با وجود تحقیقات بسیار در این زمینه، نتوان تصویر واضح و روشنی از سرمایه اجتماعی به دست داد. همین امر حمایت بیشتر از تحقیقاتی را که به نحوی مربوط به سرمایه اجتماعی می باشد، تقویت می کند.

۱- Kim

۲- Mitchell & Bossert

آنچه در مطالعات کمی و کیفی محققان سرمایه اجتماعی مشترک می باشد، بررسی حجم و میزان تعاملات و ارتباطات اجتماعی میان افراد و گروه ها است. همچنین بیشتر متغیرهایی که تضمین کننده سلامت جامعه هستند، با میزان سرمایه اجتماعی رابطه مثبت داشته و عوامل و متغیرهایی که حیات نظام اجتماعی و جامعه مدنی را به خطر می اندازد، رابطه منفی و معناداری با میزان سرمایه اجتماعی موجود در بین افراد و گروه ها دارد.

مبانی نظری پژوهش

به منظور توصیف فضای مفهومی سرمایه اجتماعی، می بایست ضمن تعریف این مفهوم، آن را از لحاظ گونه ها، سطوح، ابعاد و ویژگی های کلیدی آن مورد بررسی قرار داد.

الف) تعریف مفهومی سرمایه اجتماعی

کلمن سرمایه اجتماعی را مترادف با کمیت و کیفیت رابطه نهادینه شده و بادوام یک فرد با دیگران فرض می کند که فرد از خلال آن به منابع موجود در جامعه در جهت نیل به اهداف خود، دسترسی می یابد. وی سرمایه اجتماعی را ارزش جنبه هایی از ساختار اجتماعی که کنش گران به عنوان منابعی جهت تحقق اهداف و علایق شان از آن ها استفاده می کنند، می دانست (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۲).

پاتنام در تعریف سرمایه اجتماعی، به خصوصیتی از سازمان اجتماعی نظیر شبکه ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که همکاری و هماهنگی برای منافع متقابل را تسهیل می نماید (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۸۵).

بوردیو نیز در رویکرد تضاد، سرمایه اجتماعی را این گونه تعریف می کند «مجموعه منابع بالقوه و بالفعل در دسترس فرد یا گروه است که دارای شبکه نسبتاً بادوامی از ارتباطات نهادینه شده یا آشنایی های متقابل و قابل احترام هستند» (بوردیو، ۱۹۸۵: ۲۴۸).

اما خلاصه ترین تعریفی که از سرمایه اجتماعی به عمل آمده است و تا حدی دربردارنده تمام تعاریفی است که از سرمایه اجتماعی ارایه شده است، تعریف فیلد از سرمایه اجتماعی است؛ وی مفهوم سرمایه اجتماعی را در سه کلمه «ارتباطات مهم است» بیان می کند. او بیان می دارد که مردم زمانی که با

یک‌دیگر ارتباط دارند، کارهایی انجام می‌دهند که به تنهایی قادر به انجام دادن آن نیستند یا برای انجام آن دچار مشکل می‌شوند. هنگامی که مردم شبکه‌های ارتباطی ایجاد کرده و با اعضای آن شبکه که ارزش‌های مشترکی دارند رابطه دارند، این شبکه‌ها به عنوان منابعی تلقی می‌شود که سرمایه اجتماعی ایجاد می‌کند^۱ (فیلد، ۲۰۰۳:۱).

به طور کلی سرمایه اجتماعی را می‌توان به معنای مجموع منابعی دانست که روابط اجتماعی را تسهیل می‌کند و به وسیله آن می‌توان از توانایی‌های افراد در جهت منافع شخصی و سود جمعی بهره برد. روابط اجتماعی در چارچوب ارزش‌ها و هنجارهای خاصی صورت می‌گیرد که از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است.

ب) سطوح سرمایه اجتماعی

بیشتر محققین سرمایه اجتماعی، آن را در سه سطح خرد، میانی و کلان تقسیم کرده‌اند.

سطح خرد^۲: در این سطح از تعریف سرمایه اجتماعی، بر روابط فردی و شبکه‌های ارتباطی بین افراد، هنجارها و ارزش‌های غیررسمی حاکم بر آن تأکید می‌گردد. در این سطح منافع مورد نظر است که فرد به سبب عضویت در گروه و بهره‌برداری از سرمایه اجتماعی به دست می‌آورد.

سطح میانی^۳: این نوع سرمایه اجتماعی، به سرمایه اجتماعی رابط^۴ نیز معروف است و شامل پیوندها و روابط عمودی است که بین سازمان‌ها و گروه‌ها وجود دارد. این مؤلفه برای اولین بار توسط کلمن مطرح شد. تعریف وی از سرمایه اجتماعی، به طور ضمنی روابط حاکم در درون ساختار، گروه‌ها و روابط بین افراد هم‌تراز را در بر می‌گیرد. او مفهوم سرمایه اجتماعی را به گونه‌ای گسترش می‌دهد که علاوه بر پیوندهای افقی، شامل پیوندهای عمودی نیز می‌شود و روابط میان گروه‌ها را نیز شامل می‌شود.

سطح کلان^۵: فراگیرترین سطح سرمایه اجتماعی، سطح کلان است که شامل رسمی‌ترین روابط و ساختارهای نهادی است. این سطح از سرمایه اجتماعی به محیط سیاسی و اجتماعی می‌پردازد که به

۱- Field

۲- Micro

۳- Meso

۴- Linking

۵- Macro

ساختارهای اجتماعی شکل می‌دهد. رژیم سیاسی، سلطه قانون، نظام قضایی و آزادی‌های سیاسی و مدنی، نهادهایی است که از طریق آن‌ها، سرمایه اجتماعی کلان شکل می‌گیرد. در سطح کلان تعداد زیادی از گروه‌های داوطلبانه بر مبنای روابط افقی و اعتماد وجود دارد که سرمایه اجتماعی را تولید می‌کنند و همه اعضای جامعه از آن بهره‌مند می‌شوند.

از آنجا که نمی‌توان واقعیت‌های موجود در جامعه را فقط در یک سطح در نظر گرفت، لذا می‌توان گفت که تحلیل در یک سطح، به طور اجتناب‌ناپذیری وابسته به دو سطح دیگر خواهد بود. به طور کلی می‌توان گفت ادغام سطوح مختلف سرمایه اجتماعی می‌تواند تأثیرات نیرومندی در سطح جامعه داشته باشد. نهادهای سطح کلان می‌توانند یک محیط توانمندی را برای توسعه نهادهای سطح خرد فراهم کنند و انجمن‌های محلی نیز به حفظ مؤسسات ملی و منطقه‌ای کمک می‌کنند که در نهایت باعث افزایش موجودی سرمایه اجتماعی در جامعه خواهد شد.

ج) ابعاد سرمایه اجتماعی

پاملا پاکستون (۱۹۹۹) برای سرمایه اجتماعی دو بعد قابل می‌شود: پیوندهای عینی و پیوندهای

ذهنی

۱- پیوندهای عینی: منظور از این نوع از سرمایه اجتماعی، پیوندهای عینی میان افراد و ساختار شبکه‌ای عینی است که افراد را به یک‌دیگر می‌دهد. این بعد، ارتباط افراد را در فضای اجتماعی نشان می‌دهد.

۲- پیوندهای ذهنی: پیوندهای ذهنی به مفهوم خاص آن به معنای، متقابل، اعتماد و در برگیرنده احساسات مثبت است^۱ (پاکستون، ۲۰۰۷: ۲۵۷).

در هر صورت، سرمایه اجتماعی در هر یک از سطوح خرد، میانه و کلان، اثر خود را بر توسعه به عنوان کنش میان دو نوع سرمایه اجتماعی مشخص اعمال می‌کند: ۱- سرمایه اجتماعی ساختاری ۲- سرمایه اجتماعی شناختی.

بعد ساختاری، به جنبه‌های قابل رویت و عینی‌تر، سرمایه اجتماعی اطلاق می‌شود؛ مانند شبکه‌ها، تشکلهای، نهادها، قوانین و تشکیلات شکل گرفته توسط آن‌ها. سرمایه اجتماعی ساختاری، بیشتر با شبکه‌ها

در ارتباط است که از طریق آن‌ها همکاری، به خصوص فعالیت‌های جمعی دارای منافع متقابل شکل می‌گیرد. گروه‌های ورزشی و گردهمایی همسالان مثال‌های سرمایه اجتماعی ساختاری هستند. بعد شناختی، که گاهی از آن با عنوان سرمایه اجتماعی ذهنی یاد می‌شود، به ارزش‌ها، اعتماد، گرایش‌ها و عقاید مشترک ناظر است و به همین دلیل بیشتر امری ذهنی و نامحسوس است^۱ (میشل و بوسرت، ۲۰۰۷).

د) گونه‌های سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی بر حسب نوع گروهی که در آن سرمایه اجتماعی پدید می‌آید به دو گونه تقسیم می‌شود:

۱- **سرمایه اجتماعی درون گروهی**^۲: در این گونه از سرمایه اجتماعی اشاره به روابط مبتنی بر اعتماد و همکاری میان اعضای یک گروه دارد و سایر گروه‌ها برای این گروه غریبه می‌شوند و منافع حاصله از سرمایه اجتماعی فقط توسط اعضای گروه مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد.

سرمایه اجتماعی برون گروهی^۳: این گونه از سرمایه اجتماعی روابط مبتنی بر اعتماد گروه‌ها با یکدیگر (گروه با غریبه‌ها) اشاره دارد. ولکاک علاوه بر دو نوع مذکور، گونه دیگری به سرمایه اجتماعی اضافه می‌کند.

سرمایه اجتماعی اتصالی^۴: که مبین همبستگی بین افراد غیرهمانند در موقعیت‌های متفاوت را نشان می‌دهد^۵ (ولکاک، ۲۰۰۱: ۱۴-۱۳).

ه) ویژگی‌های کلیدی سرمایه اجتماعی

از مهم‌ترین ویژگی‌های سرمایه اجتماعی می‌توان به مصرف کمتر و استهلاک بیشتر، وجود حداقل دو نفر، حاوی منفعت داشتن، هزینه‌کاه بودن نسبت به مقیاس تولید، مفهوم وسیع، انعطاف‌پذیری (برای

۱- Mitchell & Bossert

۲- Bonding social capital

۳- Bridging social capital

۴- Linking social capital

۵- Wolcock

اهداف متفاوتی از اهداف اولیه نیز کاربرد داشته باشد) و سرعت در استهلاک اشاره کرد^۱(کلمن، ۱۳۸۴ و فیلد، ۲۰۰۳).

سرمایه انسانی

یکی از مهم‌ترین متغیرهای پژوهش، سرمایه انسانی می‌باشد که ضمن تعریف این مفهوم می‌بایست به بیان ابعاد مختلف آن نیز پرداخته شود. سرمایه انسانی به مجموع توانمندی‌ها، قابلیت‌ها، تجارب و دانش افراد گفته می‌شود که فعالیت‌های تولیدی را تسهیل می‌نماید (کلمن، ۱۳۷۷)؛ و به مفهوم سرمایه گذاری برای پرورش انسانی فرهیخته، سالم و مطلع و شامل مراقبت‌های خانوادگی سال‌های پیش از آغاز آموزش پیش دبستانی، کارآمدی بعد از پایان تحصیلات مدرسه‌ای، سرمایه گذاری در آموزش رسمی دانشگاهی و سرمایه گذاری در اطلاعات بازار کار از طریق جستجوی شغل است. سرمایه انسانی دارای ابعاد متنوعی از جمله تحصیلات، مهارت، اعتماد به نفس، رضایت شغلی، مراقبت‌های بهداشتی و ... می‌باشد.

نوع خانواده

انواع خانواده یکی دیگر از متغیرهای پژوهش می‌باشد که از طریق بررسی اندیشه‌ها، احساسات و عملکرد والدین در رابطه با جامعه پذیر نمودن و درونی کردن ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی فرزندان قابل ارزیابی است. دو نوع خانواده مورد بررسی **خانواده دموکراتیک** و **خانواده استبدادی** می‌باشد. خانواده دموکراتیک، خانواده‌هایی را شامل می‌شود که در آن آزادی معقول همراه با احترام متقابل وجود دارد و ضوابط و قوانین حاکم بر آن موجب بقاء خانواده می‌گردد و تمام اعضای خانواده در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت دارند. خانواده استبدادی خانواده‌ای است که روابط نابرابر قدرت، در آن حاکم است و مصالح خانواده بر اساس دیدگاه فرد حاکم تعیین می‌گردد.

چارچوب نظری تحقیق

هدف اصلی از پژوهش حاضر، بررسی رابطه بین خانواده و سرمایه اجتماعی است. اکثر نظریه پردازان مطرح سرمایه اجتماعی در متون علمی خود به نقش خانواده به عنوان منبع تولید سرمایه اجتماعی اشاراتی

داشته‌اند؛ در این بین افرادی چون جیمز کلمن، در مطالعات کمی و کیفی خود نقش خانواده را مورد مطالعه قرار می‌دهد و صاحب‌نظرانی چون پاتنام و فوکویاما، نقش خانواده را در سرمایه اجتماعی محدود به مطالعات کیفی خود نموده‌اند و در سنجش سرمایه اجتماعی، از بررسی خانواده چشم‌پوشی می‌کنند. به نظر آنتونی گیدنز (۱۳۷۳)، یکی از فرآیندهایی که بر ارتباط والدین و فرزندان تأثیر می‌گذارد، نحوه اجتماعی‌پذیری فرزندان در خانواده است. به زعم وی، اجتماعی شدن قبل از هر چیز در یک زمینه خانوادگی رخ می‌دهد، اما تفاوت‌های زیادی در مورد ماهیت زندگی‌های خانوادگی مشاهده می‌شود. منطقه و طبقه اجتماعی خانواده‌ای که فرد در آن متولد می‌شود، بر الگوهای اجتماعی شدن به شدت تأثیر می‌گذارد. کودکان شیوه‌های رفتاری ویژه پدر و مادر یا دیگران را در همسایگی یا اجتماع محلی شان فرا می‌گیرند؛ این الگوهای مختلف پرورش کودک و انضباط، همراه با ارزش‌ها و انتظارات متعارض، در زندگی فرد تأثیر به‌سزایی دارد. گیدنز برای پیشبرد دموکراسی به عنوان یکی از جلوه‌های سرمایه اجتماعی، به خانواده اعتقاد زیادی دارد و معتقد است که خانواده یک نهاد اصلی جامعه مدنی است. برای بالابردن ضرب دموکراسی باید قواعد و رفتار دموکراسی، از پایین به بالا و تغییر یک به یک نهادها در جامعه تأکید شود. گیدنز در نظریات خود در رابطه با روابط اجتماعی و سرمایه اجتماعی نقش زیادی را به خانواده می‌دهد، چنان‌که به اعتقاد وی، اعتماد بنیادین، که در دوران کودکی، توسط والدین کودک، در او به وجود می‌آید، نقش زیادی در ایجاد اعتماد در جامعه دارد.

کلمن سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی را مکمل یک‌دیگر می‌داند و سازمان‌هایی چون بانک جهانی و OECD^۱

(سازمان همکاری اقتصادی توسعه) در این زمینه با کلمن هم عقیده هستند و هر دو را تقویت‌کننده یک‌دیگر می‌دانند (Field, ۲۰۰۳: ۸-۹). به عقیده وی هر چه سرمایه اجتماعی در درون نظام بیشتر باشد، تعداد والدین و دانش‌آموزانی که مقررات جدید درباره تکالیف خانگی را محترم می‌شمارند بیشتر خواهد شد. اجرای این تعهدات مستلزم آن خواهد بود که والدین با دقت بیشتری، فعالیت‌های فرزندان خود را زیر نظر بگیرند. صرف وقت بیشتر برای فرزندان به معنی صرف وقت کمتری برای امور دیگر خواهد بود. دانش‌آموزان نیز ناگزیر خواهند شد، بخشی از وقت خود را که صرف تماشای تلویزیون یا

^۱ - Organisation for Economic Co-operation and Development

دیدن دوستان صرف می کردند، به انجام تکالیف مدرسه اختصاص دهند. بدین ترتیب هم دانش آموزان و هم والدین در راستای منافع جمع عمل کنند (Coleman, ۱۹۸۸: ۱۰۴-۱۰۵).

به زعم بوردیو، بازده آموزشی ناشی از عمل آموزشی به سرمایه گذاری فرهنگی که به وسیله خانواده صورت می گیرد بستگی دارد؛ به علاوه بازده اقتصادی و اجتماعی مدارک تحصیلی در گرو سرمایه اجتماعی است که باز هم موروثی است و می تواند برای تقویت و پشتیبانی مدارک تحصیلی به کار رود (بوردیو، ۱۳۸۴: ۱۴۰-۱۳۸). بوردیو در تحلیل خود، خانواده را مهم ترین عامل تبیین سرمایه اجتماعی می داند. طبقات بالای جامعه با داشتن ارتباطات وسیع و امکانات فراوان، این سرمایه را به نسل های بعدی منتقل کرده و سعی در بازتولید روابط اجتماعی و موروثی کردن سرمایه اجتماعی دارند. بازتولید سرمایه اجتماعی از طریق مبادله صورت نمی گیرد؛ زیرا سرمایه اجتماعی امری قابل مبادله نیست، بلکه از طریق جامعه پذیری، بازتولید آن صورت می گیرد. نظام آموزش نیز از طریق تخصیص آموزش هایی با کیفیت بهتر و بالاتر در فرآیند بازتولید به آن ها کمک می کند. به عقیده بوردیو، جهت گیری های فرهنگی^۱ و یا عادات که در مراحل اولیه زندگی به طور ناخود آگاه آموخته می شود به سختی تغییر می کند و در شکل گیری پاسخ ها در تجربیات بعدی زندگی، بسیار فعال عمل می نماید. بوردیو در تحلیل های خود به مفهوم ساختمان ذهنی اشاره می کند که منظور از آن، به ساختارهای شناختی اطلاق می شود که انسان ها از طریق آن، با جهان اجتماعی برخورد می کنند. بنابراین با توجه به مفهوم جهت گیری های فرهنگی که در مراحل اولیه زندگی در خانواده آموخته می شود و همچنین تأکید بوردیو بر ساختمان ذهنی، می توان گفت، الگوهای مختلف خانواده اعم از خانواده دموکراتیک و استبدادی، الگوی ملکه ذهن شده ای است که سرمایه اجتماعی را به وجود می آورد و در سهم افراد در برخورداری از سرمایه اجتماعی مؤثر خواهد بود.

از نظر پاتنام، خویشاوندی به عنوان منبع سرمایه اجتماعی کمتر از آشنایی ها و عضویت های مشترک اهمیت داشته است، زیرا این آشنایی ها و عضویت ها می توانند افراد گروه های مختلف را دور هم جمع کنند. وی برخلاف کلمن اهمیت کمتری به خانواده و خویشاوندی، به عنوان منبع سرمایه اجتماعی می دهد (Field, ۲۰۰۳: ۳۱-۳۳). به طور کلی در بیان تعریف سرمایه اجتماعی تمایز چندانی بین کلمن

و پاتنام مشاهده نمی‌شود اما کلمن آن را در سطح یک گروه مورد بررسی قرار می‌دهد و پاتنام آن را در سطح منطقه ای و ملی مطرح می‌سازد، مضاف بر اینکه کلمن از سرمایه اجتماعی در جهت دستیابی به سرمایه انسانی استفاده می‌کند ولی پاتنام از آن در جهت بهبودی دموکراسی بهره می‌برد (Winter, ۲۰۰۰: ۴). پاتنام شبکه‌های اجتماعی را به دو نوع افقی و عمودی تقسیم می‌کند، به عقیده وی در روابط عمودی کنشگران در شبکه‌های سلسله‌مراتبی به سر برده و با هم ارتباطی ندارند در حالی که در شبکه‌های افقی، احتمال همکاری‌های متقابل و تولید سرمایه اجتماعی نیز وجود دارد. از طرفی در خانواده و در روابط میان والدین و فرزندان ما شاهد دو نوع شبکه روابط افقی و عمودی هستیم. در خانواده‌های اقتدارگرا و استبدادی، روابط عمودی و سلسله‌مراتبی حاکم است و در خانواده‌های دموکراتیک یا اقتناع‌گرا، روابط میان اعضای خانواده، روابطی افقی بوده و اعضای خانواده براساس ارزش‌های قانونمندی، احترام متقابل و مشارکت و ... عمل می‌کنند. براین اساس می‌توان در چارچوب نظریات پاتنام، فرضیات تحقیق را مورد بررسی قرار داد.

فوکویاما خانواده را به عنوان یکی از منابع حایز اهمیت سرمایه اجتماعی در سطح جهان معرفی می‌کند. وی به جوامعی اشاره دارد که در آن توازنی میان مناسبات خانوادگی و مناسبات غیرخانوادگی وجود داشته و بر مناسبات خانوادگی به زیان دیگر مناسبات اجتماعی تأکید می‌شود (خانواده مداری غیراخلاقی)^۱. با این حال از نظر وی، خانواده نوع مهمی از سرمایه اجتماعی به شمار می‌آید که با زوال آن در جامعه آمریکا، به اشکال گوناگون بر کاهش سرمایه اجتماعی در آن جامعه مؤثر بوده است. فوکویاما کاهش روابط خانوادگی و اطمینان را، از دلایل فروپاشی سرمایه اجتماعی می‌داند. همچنین وی نوعی ارتباط بین سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی می‌بیند؛ زیرا نهادهای آموزشی صرفاً سرمایه انسانی تولید نمی‌کنند، بلکه سرمایه اجتماعی را در قالب هنجارها و قوانین منتقل می‌کنند بنابراین نظریات این اندیشمند سرمایه اجتماعی را می‌توان در تبیین فرضیات پژوهش به کار برد (فوکویاما، ۱۳۷۹).

وینتر نیز در قالب جدول زیر به نقش مستقیم و غیر مستقیم خانواده در تولید سرمایه اجتماعی در درون آن و فراسوی آن اشاره می‌کند.

---

۱ - Anormal Familiesm

مدل نظری تحقیق

روش تحقیق

پژوهش حاضر مبتنی بر روش پیمایش است. خانواده در این پژوهش از سه جهت مورد بررسی قرار گرفته است. ابتدا از نظر نوع خانواده که مشتمل بر خانواده دموکراتیک و خانواده استبدادی می باشد، سرمایه انسانی موجود در خانواده و در نهایت میزان وقتی که والدین برای فرزندان خود سرمایه گذاری می کنند. سرمایه اجتماعی نیز متشکل از متغیرهای متعددی است که در این پژوهش سه متغیر آگاهی، اعتماد و مشارکت جهت سنجش سرمایه اجتماعی در نظر گرفته شده است. واحد تحلیل، فرد در خانواده می باشد و سطح تحلیل نیز در سطح خرد است.

جامعه آماری در این تحقیق کلیه دانش آموزان مقطع متوسطه، نواحی پنج گانه اصفهان می باشد که مطابق با سالنامه آماری سال تحصیلی ۱۳۸۷-۱۳۸۶ برابر با ۹۶۱۵۴ است بوده است. براین اساس با توجه به نسبت دانش آموزان دختر و پسر، نمونه گیری انجام شده است. برای نمونه گیری از روش خوشه ای چند مرحله ای استفاده شده است؛ بدین صورت که نواحی پنج گانه شهرستان اصفهان به عنوان پنج خوشه در نظر گرفته شد و با توجه به تعداد دانش آموزان در هر خوشه، حجم نمونه از هر یک از خوشه ها مشخص شد. در مرحله بعد در هر ناحیه به طور تصادفی چندین مدرسه انتخاب گردید و در هر مدرسه نیز، تعدادی از دانش آموزان به صورت تصادفی انتخاب شدند. به منظور برآورد حجم نمونه مورد مطالعه، از فرمول کوکران استفاده شده است. از تعداد ۳۸۴ نفر، ۲۰۵ دانش آموز دختر و ۱۷۹ نفر دانش آموز پسر بوده است. در این تحقیق آزمون مقدماتی انجام شده است. بدین منظور ابتدا پرسش نامه در بین ۳۰ نفر از دانش آموزان یک کلاس توزیع شد. سپس با استفاده از سنجش قابلیت اعتماد، به بررسی همبستگی درونی میان گویه ها پرداخته شد. نتایج این آزمون نشان داده است که فراوانی خانواده های سهل انگار (آزادی مطلق) در جامعه مورد پژوهش بسیار نادر می باشد، به همین دلیل از بررسی این نوع خانواده در تحقیق صرف نظر شده است و گویه های مربوط به سنجش این متغیر نیز حذف گردیده است.

در جدول ذیل، شاخص سازی متغیرها و پارامترهای تحقیق نشان داده شده است.

متغیرها	شاخص ها	متغیرها	شاخص ها
خانواده دموکراتیک	تقسیم کار و مشارکت در تصمیم گیری ها رشد خلاقیت ها، انضباط و فرصت اظهار نظر و وجود روابط افقی در خانواده احترام متقابل و روابط گرم و صمیمی	میزان وقت	میزان وقتی که والدین صرف آموزش فرزندان خود می کنند. میزان وقتی که والدین صرف تعامل و گفتگو با فرزندان خود می نمایند.
خانواده استبدادی	عدم مشارکت اعضای خانواده در تصمیم گیری توزیع ناموزون قدرت در بین اعضای خانواده و وجود روابط عمودی بین اعضای خانواده	مشارکت	در سطح مشارکت اجتماعی در سطح مشارکت مدنی که با عضویت سازمانی همراه است.
بعد آموزشی و بهداشتی سرمایه انسانی	میزان تحصیلات پدر و مادر عضویت والدین در کتابخانه عضویت اعضای خانواده در مجلات و نشریات اتاق مستقل شرکت در کلاس های آموزشی و هنری فعالیت های علمی خارج از کشور مراقبت های بهداشتی	اعتماد	در سطح اعتماد غیررسمی اعتماد بین اعضای خانواده، افراد فامیل، آشنایان و افراد محل در سطح اعتماد تعمیم یافته شامل اعتماد به غریبه ها و اکثر مردم در سطح اعتماد رسمی به گروه ها و سازمانها
بعد مهارتی سرمایه انسانی	مهارت و توانمندی های پدر و مادر مهارت و توانمندی های فرزندان خانواده در سه بعد یدی- هنری و فکری	آگاهی	میزان دانش و آگاهی فرد از حقوق شهروندی و وظایف سازمان های دولتی آگاهی سیاسی

در تحقیق حاضر از دو نوع اعتبار^۱، شامل اعتبار صوری و اعتبار سازه برای مقیاس های اندازه گیری بهره گرفته شده است به این ترتیب که ابزار اندازه گیری توسط کارشناسان و متخصصان مربوط، ارزیابی و مورد تأیید قرار گرفته است و جهت اعتبار سازه، مبانی نظری و تئوریک تحقیق مورد مطالعه قرار گرفت. سپس بر اساس مبانی نظری از متغیرهای مناسب برای سنجش، استفاده شده است. همچنین در مدل اندازه گیری لیزرل، ضرایب متغیرهای مشاهده شده بر روی متغیرهای پنهان، به عنوان اعتبار آن شاخص در نظر گرفته شده است.

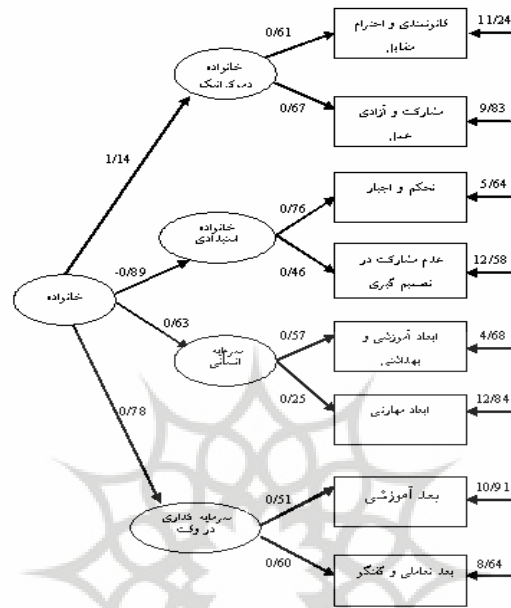
۱ - Validity

محاسبه ضریب قابلیت اعتماد^۱، متغیرهای خانواده دموکراتیک، خانواده استبدادی، سرمایه انسانی و اعتماد با ضریب آلفای کرونباخ مورد سنجش قرار گرفته است و محاسبه ضریب قابلیت اعتماد ابعاد مشارکت، شامل مشارکت اجتماعی و مشارکت مدنی به وسیله ضریب روایی اسپیرمن- براون انجام شده است.

ضرایب قابلیت اعتماد مقیاس های اندازه گیری

متغیرها	ضریب روایی	متغیرها	ضریب روایی
خانواده دموکراتیک	۰/۷۹۵۷	اعتماد تعمیم یافته	۰/۶۹
خانواده استبدادی	۰/۷۵	میزان آگاهی	۰/۶۳
بعد آموزشی و بهداشتی سرمایه انسانی	۰/۶۸۰۷	بعد مشارکت اجتماعی	۰/۷۲
بعد مهارتی سرمایه انسانی	۰/۷۲	بعد مشارکت مدنی	۰/۶۸
اعتماد در سطوح رسمی	۰/۷۳	اعتماد غیررسمی	۰/۵۸

در مدل عاملی مرتبه دوم و ضرایب استاندارد محاسبه شده متغیر خانواده می توان دید که هر متغیر پنهانی به چه متغیر پنهان دیگر و یا متغیرهای آشکار مرتبط است. از این مدل جهت سنجش و اندازه گیری رابطه بین متغیرهای پنهان در خانواده با متغیرهای آشکار استفاده شده است. پارامتر لامدا که بیانگر همبستگی بین متغیرهای مشاهده شده با متغیر پنهان است، نشان می دهد که بالاترین ضریب بار عاملی مربوط به سازه پنهان خانواده دموکراتیک مربوط به متغیر آشکار مشارکت و آزادی عمل با بار عاملی ۰/۶۷، در سازه پنهان خانواده استبدادی، تحکم و اجبار با بار عاملی ۰/۷۶، در سازه پنهان سرمایه انسانی ابعاد آموزشی و بهداشتی با بار عاملی ۰/۵۷ و نهایتاً در مورد سازه پنهان میزان وقت، بعد تعاملی و گفت و گو میان اعضای خانواده با بار عاملی ۰/۶۰، بیشترین وزن را در تعریف متغیرهای پنهان دارند.

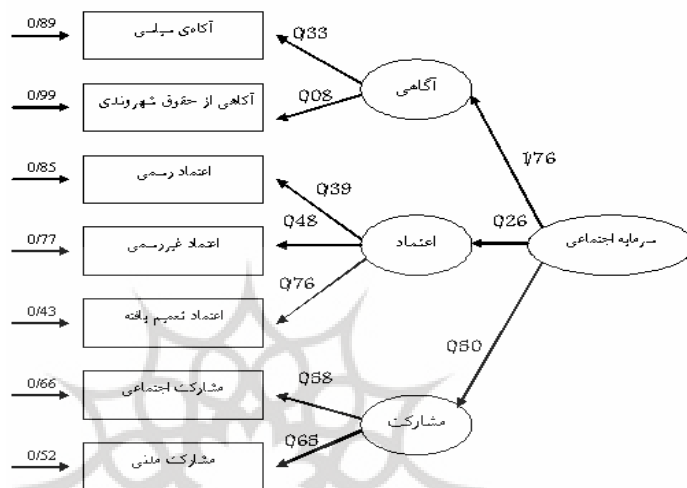

مدل عاملی مرتبه دوم و ضرایب استاندارد محاسبه شده: عامل خانواده

$$= 0.013 \text{ RMSEA} = 0.38469 \quad P\text{-value} = 16 \quad df = 1701 \quad \text{Chi-Square} = 0.99 \quad \text{GFI} = 0.98 \quad \text{AGFI}$$

معیارهای برازش مدل در سطر فوق نشان می دهد، مدل اندازه گیری از برازش بسیار مناسبی برخوردار می باشد. مقدار عددی مناسب برای شاخص کای اسکوار از تقسیم χ^2 به df (درجه آزادی) به دست می آید و مقدار قابل قبول آن ۱ تا ۵ می باشد. همان طور که ملاحظه می شود از تقسیم کای اسکوار (۱۷/۰۱) بر درجه آزادی (۱۶) عدد ۱/۰۶ به دست می آید که نشان می دهد مدل، از برازش بسیار مناسبی برخوردار می باشد. همچنین مقدار قابل قبول برای شاخص های AGFI و GFI مقدار بیش از ۰/۹۵ می باشد که مقدارهای گزارش شده در مدل بیش از ۰/۹۵ را نشان می دهد. مقدار قابل قبول برای شاخص RMSEA بین صفر تا ۰/۰۵ می باشد که در این مدل ۰/۰۱۳ گزارش شده است. در مجموع با

توجه به مقادیر شاخص‌های برازش مدل می‌توان گفت، در این پژوهش از شاخص‌ها و متغیرهای مناسبی جهت سنجش عامل خانواده استفاده شده است.

مدل عاملی مرتبه دوم و ضرایب استاندارد محاسبه شده: عامل سرمایه اجتماعی

AGFI=۰/۹۱ GFI=۰/۹۶ Chi-square=۵۱/۲۴ df=۱۱ P-value=۰/۰۰۰ RMSEA=۰/۰۹۸

متغیر سرمایه اجتماعی توسط سه متغیر پنهان دیگر مورد اندازه‌گیری و سنجش قرار گرفته است. بیشترین ضریب محاسبه شده در رابطه بین متغیرهای پنهان، مربوط به رابطه‌ی بین متغیر آگاهی و سرمایه اجتماعی (۷۶/۱) و کمترین ضریب محاسبه شده متغیر اعتماد (۰/۲۶) می‌باشد. در بین رابطه‌ی بین متغیرهای آشکار با متغیرهای پنهان در سازه پنهان اعتماد، بعد اعتماد تعمیم یافته با $X=۰/۷۶$ ، در متغیر پنهان مشارکت، بعد مشارکت مدنی با $X=۰/۶۵$ و در مورد سازه پنهان آگاهی، بعد آگاهی سیاسی $\lambda=۰/۳۳$ به ترتیب بیشترین ضریب را در تعریف متغیرهای پنهان نشان می‌دهند. در مورد نیکویی و برازش مدل باید گفت شاخص‌های AGFI و GFI مدل اندازه‌گیری نسبتاً از برازش مناسبی برخوردار است. شاخص

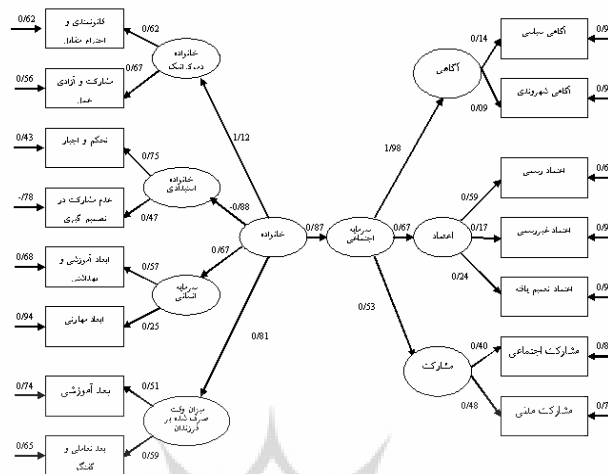
Chi-square با توجه به رابطه χ^2/df عدد ۴/۶۴ را نشان می دهد که با توجه به اینکه اعداد قابل قبول در این شاخص ۱ تا ۵ می باشد می توان گفت مدل اندازه گیری، برازش لازم را دارا می باشد.

یافته ها و نتایج

رابطه بین متغیرها و فرضیات این پژوهش و همچنین یافته ها و نتایج آن در قالب یک مدل رگرسیونی (با استفاده از نرم افزار SPSS) و مدل معادله ساختاری (با استفاده از نرم افزار Lisrel) آرایه شده است.

۴ متغیر مستقل در شکل رگرسیونی قرار گرفتند که ضریب همبستگی چندگانه آن ها با میزان سرمایه اجتماعی برابر $R=0/58$ و ضریب تعیین برابر با $R^2=0/34$ به دست آمده است. به عبارتی در حدود ۰/۳۴ از واریانس یا پراکنندگی متغیر سرمایه اجتماعی توسط متغیرهای مستقل موجود در مدل تجربی تحقیق تبیین می گردد و بقیه واریانس پراکنندگی، توسط متغیرهایی تبیین می شود که در تحقیق ما وارد نشده است. همچنین از بین متغیرهای مستقل، متغیر خانواده دموکراتیک با $\beta=0/344$ بیشترین تأثیر را بر متغیر سرمایه اجتماعی دارد و پس از آن میزان وقتی که والدین صرف فرزندان خود می کنند با $\beta=0/282$ ، خانواده ای استبدادی $\beta=0/13$ و در آخر سرمایه انسانی با $\beta=0/12$ در تبیین متغیر وابسته تأثیر داشته است. مقدار F در آزمون تحلیل واریانس ۴۷/۱۸۲ گزارش شده است. ضریب معنا داری نشان می دهد، با $p \leq 0/05$ می توان نتایج تحقیق را به جامعه آماری تعمیم داد.

در ذیل مدل تجربی تحقیق و رابطه بین فرضیات و متغیرهای پژوهش در قالب یک مدل معادله ساختاری آرایه شده است.

ضرایب استاندارد محاسبه شده مدل تجربی تحقیق

$$GFI=0.97 \quad AGFI=0.96 \quad \text{chi-square}=73/66 \quad df=82 \quad P\text{-value}=0.73307 \quad RMSEA=0.000$$

مدل تجربی تحقیق نشان می‌دهد در همبستگی و رابطه بین متغیرهای بیرونی و متغیرهای درونی، خانواده دموکراتیک با ضریب ۱/۱۲ بیشترین ضریب را در تبیین سازه پنهان دارد. کمترین ضریب محاسبه شده در رابطه بین متغیر بیرونی (خانواده) با متغیر پنهان سرمایه انسانی می‌باشد که ضریب گزارش شده در مدل عدد ۰/۶۷ را نشان می‌دهد. β مقدار رابطه متغیر درونی بر متغیر درونی را نشان می‌دهد که در اینجا رابطه بین متغیر آگاهی و سرمایه اجتماعی با ۱/۹۸ بیشترین ضریب را نشان می‌دهد. کمترین β مربوط به متغیر مشارکت و سرمایه اجتماعی می‌باشد. بعد از آن تحکم و اجبار در خانواده استبدادی بالاترین ضریب را دارد. در رابطه با ابعاد مختلف اعتماد، بعد اعتماد رسمی بیشترین ضریب را نشان می‌دهد و اعتماد غیررسمی کمترین ضریب را به خود اختصاص داده است.

تمام شاخص‌های ارایه شده در پژوهش نشان می‌دهد مدل از برازش و نیکویی بسیار مناسبی برخوردار است؛ چنانچه شاخص کای اسکوار هنجار شده عدد کمتر از ۵ را نشان می‌دهد؛ مقادیر شاخص‌های GFI و AGFI هر دو بالاتر از ۰/۹۵ گزارش شده است. مقدار P-value که هر چه به عدد

یک نزدیک تر باشد نشانه برازش بیشتر مدل است، $0/73307$ گزارش شده است و در نهایت مقدار عددی شاخص RMSEA صفر گزارش شده است که نشان می دهد مدل از برازش بسیار بالایی برخوردار می باشد.

با توجه به ضرایب گزارش شده در مدل های تحلیلی ارائه شده در تحقیق، تمامی فرضیات تحقیق مورد تأیید قرار می گیرد و رابطه متغیرهای مطرح شده در مدل نظری تحقیق با مدل تجربی تحقیق هماهنگ بوده و واقعیات موجود در جامعه آماری، مدل نظری ما را مورد تأیید قرار می دهد.

بحث و نتیجه گیری

نتایج رگرسیون هم زمان نشان می دهد که متغیر میزان دموکراتیک بودن خانواده ها با $\beta=0/344$ بیشترین سهم را در تبیین متغیر وابسته (سرمایه اجتماعی) داشته است. بدین معنی که هر چه روابط دموکراتیک در خانواده ها افزایش یابد، میزان سرمایه اجتماعی نیز افزایش می یابد. ضرایب همبستگی مربوط به متغیرهای مذکور در بین پاسخ گویان پژوهش نشان می دهد، ابعاد سه گانه سرمایه اجتماعی با میزان دموکراتیک بودن خانواده ها دارای روابط مثبت و معناداری می باشد. به عبارتی هر چه فرد دارای خانواده ای باشد که روابط دموکراتیک بیشتری بر آن حاکم باشد، اعتماد پیش تر (با معرف های اعتماد رسمی، غیررسمی و تعمیم یافته)، مشارکت بیشتر (با معرف های مشارکت اجتماعی و مشارکت مدنی) و آگاهی بیشتری نزد این خانواده ها شاهد خواهیم بود.

نتایج آزمون های آماری در رابطه بین میزان دموکراتیک یا استبدادی بودن خانواده با سرمایه اجتماعی، نظریه پاتنام را در مورد روابط افقی و عمودی در گروه ها و نقش آن ها در تولید سرمایه اجتماعی، مورد تأیید قرار می دهد. به عقیده وی، در میان کنشگرانی که در روابط عمودی و سلسله مراتبی به سر می برند و با هم ارتباطی ندارند، امکان تولید سرمایه اجتماعی وجود ندارد؛ در حالی که در شبکه های افقی، احتمال همکاری های متقابل و تولید سرمایه اجتماعی وجود دارد. از طرفی در خانواده و روابط میان والدین و فرزندان ما شاهد دو نوع شبکه روابط افقی و عمودی هستیم. در خانواده های استبدادی، روابط عمودی و سلسله مراتبی حاکم است و در خانواده های دموکراتیک یا اقناع گرا، روابط میان اعضای

خانواده، روابطی افقی بوده و اعضای خانواده براساس ارزش‌هایی چون قانونمندی، احترام متقابل، مشارکت و ... عمل می‌کنند.

با توجه به نتایج تحقیق، خوشبختانه ما شاهد رشد و گسترش خانواده‌هایی هستیم که روابط سلسله‌مراتبی و پدرسالارانه را کنار گذاشته و در رابطه با فرزندان خود معتقد به وجود روابط افقی و دموکراتیک می‌باشند. همین امر نشان می‌دهد که یکی از بسترهای تولید سرمایه اجتماعی (روابط دموکراتیک در خانواده) در جامعه ما، فراهم می‌باشد. لازم به ذکر است که سرمایه اجتماعی نیازمند شرایط، ارزش‌ها و هنجارهای گوناگونی است و ایجاد روابط دموکراتیک در خانواده‌ها فقط یکی از مؤلفه‌های ظهور سرمایه اجتماعی می‌باشد، که ایجاد آن مستلزم سرمایه‌گذاری مردم و نهادهای رسمی و غیر رسمی در این امر مهم می‌باشد.

بوردیو نیز با طرح مفهوم سرمایه اجتماعی و تعریف آن بر اساس ماهیت سرمایه اجتماعی، معتقد است زمینه‌های ذهنی هر فرد در خانواده شکل می‌گیرد و این خانواده است که سرمایه اجتماعی را در اختیار فرزندان خود قرار می‌دهد، به عبارتی فرآیند بازتولید سرمایه اجتماعی، اساساً در خانواده شکل می‌گیرد و همین عامل نابرابری را در بین طبقات و افراد جامعه گسترش می‌دهد. نتایج تحقیق نیز نشان می‌دهد نوع خانواده بر میزان سرمایه اجتماعی تأثیر گذار است؛ چنانچه خانواده‌هایی که از الگوها و روش‌های دموکراتیک در ارتباط با فرزندان خود استفاده می‌کنند از میزان سرمایه اجتماعی بیشتری نیز برخوردارند. بر این اساس خانوادهمی‌تواند از طریق انتقال ارزش‌های مربوط به سرمایه اجتماعی، نقش غیر قابل انکاری بر سرمایه اجتماعی داشته باشد. حجم سرمایه اجتماعی در هر جامعه‌ای بستگی به وجود و ترمیم ارزش‌ها و هنجارهای مرتبط با آن دارد، که در این زمینه، خانواده به عنوان اولین عاملی که در جامعه پذیری و شکل‌گیری ساختمان ذهنی افراد نقش دارد، جایگاه بسیار مهمی را اشغال می‌کند. به یاد داشته باشیم که هیچ نهادی قادر به رقابت با خانواده در تربیت نیروی انسانی نیست، گرچه این نقش در طی دهه‌های اخیر کمتر شده است، ولی هنوز در جامعه ما معیاری برای شناخت و عملکرد افراد به شمار می‌رود.

متغیر سرمایه انسانی در معادله رگرسیونی $\beta=0/118$ را نشان می‌دهد و همچنان معنادار بودن خود را در رابطه با متغیر سرمایه اجتماعی با $\text{sig}=0/02$ حفظ می‌کند.

کلمن اولین کسی بود که توانست بین سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی رابطه برقرار کند و میزان سرمایه اجتماعی خانواده ها را براساس میزان سرمایه انسانی آن ها توضیح دهد؛ اینکه چگونه خانواده ها می توانند از سرمایه انسانی خود برای فرزندانشان استفاده نمایند. وی در تحقیقات کمی خود، یک رابطه همبستگی بین سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی مشاهده می کند.

به باور فوکویاما نیز، بین حجم سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی رابطه وجود دارد؛ زیرا نهادهای آموزشی صرفاً سرمایه انسانی تولید نمی کنند، بلکه سرمایه اجتماعی را در قالب هنجارها و قوانین منتقل می کنند. در تحقیق حاضر این رابطه مورد تأیید قرار گرفته است؛ به عبارتی با افزایش سرمایه انسانی در خانواده، ما میزان بیشتری از سرمایه اجتماعی را در نزد افراد، شاهد خواهیم بود. یافته های تحقیق نیز وجود رابطه بین حجم سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی را تأیید می کند.

آخرین متغیری که رابطه آن با سرمایه اجتماعی مورد سنجش قرار گرفته است؛ میزان وقتی است که والدین صرف فرزندانشان خود می کنند. در معادله رگرسیونی این متغیر با ضریب $0/282$ پس از متغیر خانواده دموکراتیک بیشترین تأثیر را در تبیین واریانس متغیر وابسته داشته است.

این فرضیه تحقیق بر اساس مطالعات کلمن ارایه شده است. کلمن در بحث خود راجع به سرمایه اجتماعی بر روابط خانوادگی متمرکز شده است و روابط والدین با فرزندان و روابط والدین با یکدیگر را در تولید سرمایه اجتماعی مورد مطالعه قرار داده است. به زعم کلمن سرمایه اجتماعی عبارت است از، میزان وقتی که والدین با خانواده و فرزندان خود سپری می کنند و رابطه ای که آن ها با فرزندان خود دارند. به باور کلمن، عدم حضور فیزیکی و کم توجهی والدین به فرزندان به عنوان یک نقص ساختاری در سرمایه اجتماعی خانواده تعبیر می شود. کلمن دو نوع سرمایه اجتماعی را از هم جدا می کند، سرمایه اجتماعی داخل خانواده و سرمایه اجتماعی خارج خانواده. سرمایه اجتماعی داخل خانواده شامل زمانی است که والدین با یکدیگر و بچه هایشان می گذرانند. در نتایج به دست آمده توسط کلمن، سرمایه اجتماعی زمانی بالا است که هر دو والدین در خانه هستند، مادران به آموزش بچه ها توجه دارند و مقدار کمی تحرک در خانواده وجود دارد. در تحقیق حاضر نیز به نتایج مشابهی دست یافتیم؛ به طوری که، خانواده هایی که میزان وقت بیشتری صرف تعامل و آموزش فرزندان خود می نمودند، از حجم سرمایه اجتماعی بیشتری نیز برخوردار بودند.

بر اساس مدل معادله ساختاری استفاده شده در تحقیق و ضرایب گزارش شده برآزش مدل می‌توان گفت که بر اساس اهداف و فرضیات تحقیق، از متغیرها و شاخص‌های مناسبی جهت سنجش متغیرها، تعیین رابطه بین متغیرهای تحقیق و تبیین فرضیات پژوهش استفاده شده است. ضرایب گزارش شده در مدل نشان می‌دهد در سنجش سازه‌های تحقیق از شاخص‌های مناسبی استفاده شده است.

نتایج تحقیق حاضر مبین این واقعیت است که، تعامل مثبت و موازی والدین با فرزندان و حجم سرمایه انسانی، در ارتباط تنگاتنگی با سرمایه اجتماعی قرار دارد. همچنین نتایج این تحقیق، نظریه بسیاری از صاحب‌نظران سرمایه اجتماعی را تأیید می‌کند که سرمایه اجتماعی پدیده‌ای چند بعدی بوده و با بسیاری از جنبه‌های زندگی اجتماعی پیوند دارد. کلمن، بوردیو، فوکویاما، میشل و باسرت، ویتسر و ... در مطالعات کمی و کیفی خود هر یک بر جنبه‌هایی از عوامل مرتبط با سرمایه اجتماعی اشاره کرده‌اند و نتایج این تحقیق نیز، چند لایه بودن سرمایه اجتماعی را تأیید می‌کند. بر این اساس، پیشنهاداتی که از طریق آن می‌توان به خانواده‌ها در تقویت سرمایه اجتماعی یاری رساند، اشاره می‌شود.

۱- تفهیم و آموزش ارزش‌های همکاری و همیاری به خانواده‌ها. چنانچه شیوه‌های آموزشی در مدارس مبتنی بر روش‌های همیاری و مشارکتی بوده و نظام آموزشی بتواند خانواده‌ها را در زمینه مزایای شیوه‌های دست‌جمعی در راه دستیابی به اهداف توجیه نماید، ما شاهد خیز بسیار مناسبی در عرصه تولید سرمایه اجتماعی خواهیم بود.

۲- سرمایه‌گذاری دولت در آموزش به خانواده‌ها می‌تواند در زمینه جامعه‌پذیری ارزش‌ها و هنجارهای سرمایه اجتماعی تأثیری دوجانبه داشته باشد؛ زیرا از یک سو موجب شکل‌گیری بعد شناختی سرمایه اجتماعی می‌گردد و از سوی دیگر اعتماد مردم به نهادهای دولتی را افزایش می‌دهد.

۳- برگزاری و حمایت از همایش‌های ورزشی، فرهنگی در سطح محله، شهر و حتی کشور، مثل برگزاری همایش‌هایی چون راهپیمایی، کوه‌پیمایی، سفر به اماکن تاریخی و ... و همچنین، تشویق خانواده‌ها در شرکت در این گردهمایی‌ها، می‌تواند به رشد فعالیت‌های دسته‌جمعی و در نتیجه به تقویت سرمایه اجتماعی کمک کرد؛ زیرا فرزندان با درونی کردن چنین الگوهای، در آینده آن را در سطوح بالاتر اجتماعی به کار خواهند برد و ما شاهد حجم بیشتری از مشارکت‌های اجتماعی و مدنی در نزد آن‌ها خواهیم بود.

۴- حمایت مالی از نهادهایی همچون مراکز مشاوره خانواده، رسانه های جمعی و کلیه مؤسساتی که در امر آموزش به نهاد خانواده فعال می باشند. این سازمان ها می توانند با انتقال و آموزش هنجارهای سرمایه اجتماعی (مثل روابط دموکراتیک در خانواده و پرهیز از استبداد) در تولید سرمایه اجتماعی کارساز باشند.

۵- ایجاد امکانات و تسهیلاتی برای مادران شاغل تا بتوانند تعاملات خود را با فرزندانشان هم از نظر کمی و هم از نظر کیفی افزایش دهند؛ زیرا بین میزان وقتی که مادران برای فرزندانشان خود سرمایه گذاری می کنند با میزان سرمایه اجتماعی در خانواده یک رابطه مثبت و قوی وجود دارد.

فهرست منابع

- عزازی، شهلا (۱۳۷۸): *جامعه شناسی خانواده*، تهران، نشر روشنگران و مطالعات زنان.
- پاتنام، رابرت (۱۳۸۰): *دموکراسی و سنت های ملنی*، ترجمه: محمد تقی دلفروز، تهران، نشر روزنامه سلام.
- توسلی، غلام عباس (۱۳۸۳): «تحلیلی از اندیشه بوردیو در فضای منازعه آمیز اجتماعی و نقش جامعه شناسی»، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۲۳.
- توسلی، غلام عباس و موسوی، مرضیه (۱۳۸۴): «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه های سرمایه اجتماعی»، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۲۶.
- جهانگیر، منصور (۱۳۷۹): *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، نشر دوران.
- روزن باوم، هایدی (۱۳۶۷): *خانواده به منزله ساختاری در مقابل جامعه*، ترجمه: محمد صادق مهدوی، تهران، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
- روشنفکر، پیام و ذکایی، محمد سعید (۱۳۷۵): «جوانان سرمایه اجتماعی و رفتارهای داوطلبانه»، *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۲۳.
- شارع پور، محمود (۱۳۸۰): «فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن»، *انجمن جامعه شناسی ایران*، شماره ۳، صص: ۱۰۱-۱۱۲.
- علاقبند، مهدی (۱۳۸۴): *درآمدی بر سرمایه اجتماعی*، در *مجله اینترنتی: فصل نو*.

at: www.fasleno.com

فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹): *پایان نظم: بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن*، ترجمه: غلام عباس توسلی، تهران، نشر جامعه ایرانیان.

کلمن، جیمز (۱۳۷۷): *بنیادهای نظریه های اجتماعی*، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۳): *جامعه شناسی*، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.

ملا حسینی، حسین (۱۳۸۱): "ب بررسی رابطه بین میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری در بین دانش آموزان سال سوم دبیرستان در استان گلستان"، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۰): *ارزش ها و نگرش های ایرانیان، یافته های پیمایش در ۲۸ استان کشور*، دفتر طرح های ملی.

- Bourdieu, P. (۱۹۸۵): *The Forms of capital*, In Handbook of Theory And Research For the Sociology Education, New York Green Wood.
- Coleman, J. S. (۱۹۸۸): Social Capital In the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, No. ۹۴, pp: ۹۵-۱۲۰.
- Field, J. (۲۰۰۳): *Social Capital*, Published By Rutledge, London, UK.
- Fine, B. (۲۰۰۱): *Social Capital Versus Social Theory*, Published By Rutledge, London, UK.
- Mitchel, AD. Bossert, T. J. (۲۰۰۷): Measuring Dimensions of Social Capital: Evidence From Surveys In Poor Communities In Nicaragua . *Social Science And Medicine*, No. ۶۴, pp: ۵۰-۶۳.
- Newton, K. (۱۹۹۷): Social Capital And Democracy, *American Behavioral Scientists*, ۴۰(۵۹) pp: ۵۷۵-۵۸۶.
- Paxton, P. (۲۰۰۲): Social Capital And Democracy: An Interdependent Relationship, *American Sociological Review*, Vol. ۶۷, pp: ۲۵۴-۲۷۷.
- Portes A. (۱۹۹۸): Social Capital: It's Origins And Application In Modern Sociology, *Annul Review of Sociology*, No. ۲۴, pp: ۱-۲۴.
- Ritzer, J. Goodman, D. J. (۲۰۰۴): *Modern Sociological Theory*, By Mc Craw -Hills, Inc Printed In the USA.

- Widmer, E. D. (۲۰۰۶): Who Are My Family Members? Bridging And Building Social Capital In Family Configurations, *Journal of Social And Personal Relationship*, No. ۲۳, pp: ۹۷۹-۹۹۴.
- Winter, I. (۲۰۰۰): Towards A Theorized Understanding of Family Life and Social Capital Working Paper ۲۱, *Australian Institute of Family Studies*. pp: ۱-۱۵.
- Woolcock, M. (۲۰۰۱): The Place of Social Capital In Understanding Social And Economic Outcomes, *Isuma Canadian Journal of Policy Research*, ۲(۱), pp: ۱-۱۷.

مشخصات نویسندگان:

دکتر وحید قاسمی، استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

پست الکترونیکی: v.ghasemi @ Hr. ui. ac. ir

مهری کاظمی، کارشناس ارشد از گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی